

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України і спеціальних історичних дисциплін

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

**«Українська шляхта в соціально-економічному розвитку Волині
(друга половина XVI – перша половина XVII ст.)»**

**« Ukrainian nobility in the socio-economic development of Volyn (second half of
the 16th - first half of the 17th centuries)»**

Виконала: здобувачка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія Освітня
програма Історія та археологія

Колошнюк Оксана Сергіївна

Керівник д.і.н., проф. Бачинська О.А. _____

Рецензент д.і.н., проф. Діанова Н.М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2023 р.

Завідувачка кафедри

Бачинська О.А.

(підпис)

(прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2023 р.

Оцінка _____ / _____ / _____ (за
національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

Сминтина О.В.

(підпис)

(прізвище, ім'я)

Одеса 2023

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Огляд джерел та літератури.....	8
Розділ II. Формування української шляхти на Волині	14
Розділ III. Волинська шляхта в соціальному вимірі	23
Розділ IV. Роль волинської шляхти в соціальних відносинах на теренах краю.....	39
Висновки.....	48
Список використаних джерел та літератури.....	52

ВСТУП

Регіональна історія України – важливий і доволі популярний пласт історичних наукових досліджень. Рівно як і роль цілих суспільних груп в даному аспекті (розрізі). Не стали в даному контексті виключенням і терени Волині.

Історична Волинь – вкрай важливий історико-географічний і історико-культурний регіон України. Протягом різних періодів історії земель, на яких проживали представники народу України (офіційний термін Конституції нашої держави 1996 р.), роль Волині була різною – від знакової (в період феодальної роздробленості Русі) до стандартної / пересічної.

В період ранньої нової доби (умовно XVI – перша половина XVII ст.), Волинь відігравала важливу роль в історії політичної трансформації Великого князівства Литовського та територіальної експансії Польського королівства. Це був край, статус якого (переважно історичний і стратегічний), був доволі суттєвий щонайменше для офіційної Варшави. Втім, одночасно це був регіон, де українство, в складі вже Польського королівства як найважливішої частини Річі Посполитої мало сильні й провідні позиції не тільки в сфері суспільного, а й в сфері економічного життя краю.

Визначальну роль, в такому статусі Волині грала українська шляхта даного регіону. Саме вона, в ранню нову добу історії України являла собою соціально, політично і економічну активну верству населення, яка до того ж мала значні фінансові й владні можливості. Завдяки їм, волинська шляхта суттєво сприяла розвитку господарської діяльності в регіоні, вела масове оборонне та інфраструктурне будівництво. Однак головне те, що українська шляхта на Волині, в умовах не прикритої політичної, економічної, культурної, національної та релігійної експансії польських феодалів (магнатів та шляхти) виявилась для них з одного боку прямим конкурентом в економічному плані,

причому в масштабах, що значно виходили за межі краю. З іншого ж боку, українська шляхта Волині стала саме тією частиною населення цього історико-культурного регіону України(а в значній ступені і всієї України в цілому), яка максимально намагалася не тільки захистити від польських експансіоністських планів національну культуру українського народу, а й максимально сприяла її активному розвитку в тих умовах.

Саме тому, роль української шляхти на Волині, навіть не дивлячись на її виключно феодалний характер, в умовах тільки но розпочатого існування Річі Посполитої здебільшого виявилась для подальшого розвитку українського народу, української державності і взагалі Історії України переважно позитивною.

Об'єктом дипломної роботи є роль української шляхти в соціальному та економічному житті Волинської землі протягом хронологічних рамок даного дослідження.

Предметом випускного твору є історія Волині ранньої модерної доби.

Хронологічними рамками дипломного дослідження є 1569 – 1648 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена входженням українських земель, в тому числі й усієї Волині у склад Речі Посполитої після Люблинської унії. Саме з цього суттєво змінилося політичне і як прямий наслідок – соціально-економічне становище волинської землі. Верхня хронологічна межа обумовлена початком Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, коли соціально-економічний розвиток цієї історичної української території, поступив місце системі військових дій, в тому числі й на волинських теренах.

Між тим, за для якісного розкриття тематики дипломної роботи бакалавра, хронологічні межі дослідження в деяких аспектах і проблемах розширені у глибину, про що йдеться у Розділах II та III даної роботи.

Географічними рамками випускного дослідження стали терени Волині – історико-культурної області на півдні України. Географічно, Волинь чи Волинська земля (Волинські землі) межує на півночі з Поліссям, на півдні з Поділлям та Галичиною. Східним й західним кордоном Волиньської землі вважаються річки Уж та Західний Буг.

Волинське удільне князівство і воєводство охоплює сучасні Волинську та Рівненську області, західну частину Житомирської та північні частини Тернопільської й Хмельницької областей сучасної Української держави. У ширшому розумінні до Волині можна зарахувати південну частину Берестейської області сучасної Республіки Білорусь, східну частину Любленського воєводства сучасної Польщі й північну частину Львівської області України.

В хронологічний період, що нами аналізується, Волинь була представлена конкретною адміністративно-територіальною одиницею Річі Посполитої Волинським воєводством. Його територіальні межі надзвичайно чітко описав в своїй монографії відомий український історик-краєзнавець Волині Олександр Цинкаловський: «Границі новоствореного волинського воєвідства по 1569 р. покривалися майже зі старими границями Волинської Землі і вони проходили, починаючи від його пів-нічно-східнього кутка на Поліссі — Турова, доходячи до р. Случі, а від Случі йшли до м. Дубровиці, до села Серники, Борова, Черевище, аж до притоки р. Турії до села Датиня, а від Датиня, від річки і містечка Вижеви в напрямку м. Мацієва, с Дольська, аж до р. Буга, до м. Литовежа, переходячи тут до Белзького воєвідства. Далі границя проходила до рр. Судилювки і Стиру і границь Львівської землі між оселею Радивиловом і м. Бродами, звідси продовжується в напрямку села Ледухова, переходить через р. Ікву, нижче с Крутніва і джерелами р. Серету входить на територію Галицької землі в напрямку м. Тернополя, від якого керується до м. Волочиська, в напрямку м. Збаража, доходячи аж до вододілу між сточищами Дніпра і

Дністра. На півдні ця границя проходила від міста Збаража і йшла просто на схід в напрямку м. Волочиська, переходячи через джерела Мошаниці, південного Буга, вище села Копелі. Далі продовжується в напрямку села Патуринець і за р. Іквою, притокою південного Буга проходить вододілом рр. Бугу й Случі та Схід. Гончарихи, доходячи до бувшого Київського вое-відства, границею якого була тут річка Случ. Подібно, як за литовських часів, по Люблинській унії, Волинь залишила свій старий адміністративний поділ повітів: Володимирський, Луцький, Крем'янецький. Таким чином, волинське воевідство в своїх нових границях займало біля 742.13 квадратних миль, з яких Луцький повіт займав 347.40, Володимирський — 122.65, і Крем'янецький — 245 миль» [40, с. 43-44].

Метою є всебічний розгляд ролі української шляхти в соціальному та економічному розвитку Волині в означений вище хронологічний період.

У відповідності з поставленою метою, **задачами** дипломної роботи бакалавра є:

1. Показати входження Волинських земель у склад Польського королівства й зміну статусу волинської шляхти в ньому;
2. Розкрити процес формування української шляхти на Волині й виявити її особливості;
3. Дослідити роль української шляхти в економічному розвитку Волинської землі в двох, історично і політично різних періодах Історії України - другої половини XVI ст. та першої половини XVII ст.;
4. Проаналізувати роль української волинської шляхти в суспільних відносинах краю протягом означеного хронологічного періоду й виявити їх відмінності на протязі другої половини XVI ст. та першої половини XVII ст.;

5. Виявити загальноукраїнську роль волинської шляхти українського походження в соціально-економічних процесах, що мали місце в Україні у період ранньої нової доби.

За для якісного розкриття поставленої мети та сформульованих задач дослідження, автором застосовувався постпозитивістський методологічний підхід.

Методологія роботи. При роботі над проблематикою дипломного твору, автором були застосовані наступні методи наукового дослідження та аналізу: метод класифікації, який ми використовували для детального вивчення історіографічної та джерельної бази, за допомогою нього ми розділили наші джерела та історіографію за тематикою і проблематикою; історико-порівняльний метод, дав нам можливість висвітлити політичну, економічну та соціальну ситуацію на Волині XVI – XVII ст., завдяки чому вдалося визначити насамперед економічну роль української шляхти в даному історичному регіоні України; описовий метод, допоміг нам детально охарактеризувати історичні події та явища, пов'язані з соціально-економічною роллю української шляхти на Волині в означений хронологічний період. Також були застосовані хронологічний метод, методи аналізу, порівняння та узагальнення. Комплексне використання різних методів дослідження дало нам змогу ефективніше вивчити дану тему.

Випускний твір написаний в рамках поширеної в сучасних умовах методології неопозитивізму, яка передбачає використовуючи сучасні підходи до аналізу історичних джерел та вивчення історіографічних творів, розкрити обрану тему спираючись на дослідження подій минулого через всебічний розгляд фактологічного матеріалу (аналізу фактів в їх хронологічній та структурній послідовності).

Структура диплому. Дипломна робота б складається зі вступу, чотирьох розділів, та списку використаних джерел та літератури.

Розділ І. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерельна база ролі української шляхти в соціальному та економічному розвитку Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст. доволі обмежена і представлена відносно невеликим пластом документів, який складається з кількох груп. До першої слід віднести офіційні державні та міждержавні документи, які в першу чергу дають уявлення про політичні (міжнародно-політичні) зміни статусу Волині, а також соціально-політичні й економічні трансформації на теренах Волинської землі. В цій групі, в першу чергу слід виділити різноманітні правові акти Люблинської унії 1569 р. [2], які дають уявлення про увесь спектр подій та польсько-литовських домовленостей, досягнутих протягом 1569 р. на Люблинському сеймі. Відповідний і повний збірник правових актів Люблинської унії був виданий у Польському інституті в Києві у 2019 р. на польській та українській мовах. Саме він на сьогодні, являє собою остаточний пласт усіх юридичних документів Сейму.

Втім, особливо слід виділити третій за переліком та хронологією документ Люблинського сейму «Про Волинську землю». Привілей повернення Волинської землі Польському королівству [26 травня 1569 р.]» [18, с. 111-122]. Саме в ньому чітко і по пунктах польська королівська влада фіксує правовий статус Волині у Польському королівстві й особливо вказує на незмінність привілеїв волинської шляхти, яка за положенням своїм і відповідним юридичним статусом виявляється рівною польському шляхетському стану [18, с. 114-119].

Економічне становище мешканців Волині й особливо землевласників краю, чітко простежуються по Литовським статутам XVI ст. (1529-1588 рр.). Чотирьохтомний збірник усіх правових актів, пов'язаних зі Статутами Великого

Князівства Литовського були видані видавництвом Одеської Юридичної Академії протягом 2002-2004 рр. [19]. Саме завдяки цим документам ми можемо чітко встановити соціально-правовий статус верхівки українського суспільства, в тому числі й на Волині, у складі Великого Князівства Литовського.

Друга група джерел складається з актових документів власне волинського походження, які висвітлюють різноманітні аспекти суспільного та економічного життя краю, протягом хронологічних меж нашого дослідження. Так аспекти соціальних відносин розкриваються в збірниках «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» [17] та «Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст.» [21]. Не дивлячись на радянське походження першого збірника та пострадянське другого, вони, в цілому доповнюють один одного і дозволяють дослідникові проаналізувати різноманітні аспекти суспільних відносин на Волині в період другої половини XVI – першої половини XVII ст. І якщо перший збірник нами використовувався в загальних цілях, то другий вже конкретно по документах. Саме з нього нами було проаналізовано 5 документів, посилання на які є в данній випускній роботі [7, 8, 10, 12, 16].

Економічні ж відносини на Волині, переважно в сфері торгівельних операцій, розкривають документи іншого збірника – «Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина» [20]. Нами було використано 11 документів цього збірника [1-6, 9, 11, 13-15].

В цілому, не дивлячись на чисельну обмежаність джерельної бази дослідження, винайдені та проаналізовані раніше опубліковані документи вказаних нами вище двох груп, дозволяють достатньо ретельно виявити статус української шляхти на передодні Люблинської унії, фіксацію її становища під час об'єднання Великого Князівства Литовського та Польського королівства у Річчя Посполиту, та роль верхівки українського суспільства ранньої модерної

доби у соціальному та економічному житті Волинської землі періоду з 1569 по 1648 рр.

Джерельну базу дослідження суттєво доповнює історіографічний наробок. За хронологією створення, усі історіографічні праці, які були використані при створенні бакалаврської роботи розділяються на ті, що були видані за часів існування Російської імперії, Радянської України й СРСР та незалежної України. Однак, література хронологічного періоду 1917-1991 рр., представлена не тільки роботами українських радянських вчених, а й дослідників української діаспори в країнах Європи (Франція), та Північної (Канада) й Південної (Аргентина) Америк. Такий підхід дозволив розкрити тему випускного дослідження максимально не упереджено і в усій повноті вивчаємих проблем. Однак за для створення повноцінного комплексного дослідження, окрім статейно-монографічних праць, автор активно використовував довідниково-енциклопедичну літературу. Її кількість виявилась доволі значною, що зробило різноманітні довідники та енциклопедії не тільки самостійним пластом історіографічної інформації з теми випускного дослідження, а й важливим елементом прояснення фактологічного матеріалу.

Аналізуючи історіографічні праці авторів дореволюційної доби М. Аркаса [22] та П.Н. Батюшкова [25], слід відмітити слабо представленні на сторінках їх загальної, присвяченої усій історії України (М. Аркас) та конкретної, присвяченої історії Волині (П. Батюшков) монографій, економічних та соціальних аспектів. Автори здебільшого концентрувалися на огляді політичних і частково династійних подій на Волині. А тому, економічна історія регіону в їх працях здебільшого йдеться через дії конкретних представників української шляхти в цікавий для нас історичний період. Причому, чітко споглядається і політична позиція авторів, щодо волинської землі. Якщо П. Батюшков постійно підкреслює її російське «підданство» (і це не дивно у автора імперської спрямованості, монографія якого була видана «с Высочайшаго соизволения»), а

тому всі дії волинської шляхти були або виправданими, оскільки йшли на користь Москві, або «зрадницькими», то Микола Аркас навпаки, постійно підкреслював в діях волинської шляхти самостійність і прагнення до незалежного існування держави, в якій вони мешкають чи прямують мешкати (Української).

Свого роду комплексним підсумком напружовань дореволюційних авторів ми можемо вважати праці відомого українського дореволюційного історика і першого Президента України (1918 р. – Української Народної Республіки) М.С. Грушевського [27]. В його комплексній монографії, вкрай ретельно і виважено розгортаються усі аспекти життя українських земель до початку ХХ століття, в тому числі й Волині. Саме з праць М.С. Грушевського ми вперше і чітко можемо визначити як економічну так і соціальну спрямованість дій української шляхти на Волині в хронологічний період, який ми досліджуємо. І хоча здебільшого цей опис автором зроблений поверхово, залучання історіографічного наробку пізніших часів, дозволив нам розкрити ці аспекти більш ретельно.

Тут також слід відмітити і час створення робіт П. Батюшкова, М. Аркаса (друга половина ХІХ століття) та М.Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Михайло Сергійович, на відміну від своїх попередників вже міг активно користуватись доробком попередніх дослідників і значно більшим пластом джерел, що зберігалися не тільки в архівах Російської, а і Австро-Угорської імперії. Саме тому, його робота виявилась більш інформативною.

Головним напрямом українських радянських істориків, стало як раз розкриття економічної складової історії України, в тому числі і періоду, який ми досліджуємо, рівно як і регіону дослідження – Волині. Втім, перебуваючи під впливом марксистської ідеологічної концепції, радянські вчені намагалися насамперед дослідити і описати важку долю українського селянства і незаможного населення міст. Як наслідок, якщо дії заможних верств населення,

до яких переважно і відносилися шляхта й розглядалися, то вкрай побічно і конспективно. Причому, виключно, за вкрай невеликою низкою виключень, у негативному сенсі. Тобто як експлуаторський клас і не більше.

Виходячи з цього, класична і комплексна енциклопедична робота «Історія Української РСР», для теми нашого дослідження, як не дивно, виявилась практично не корисною. Не дивлячись на колосальний обсяг фактичного матеріалу по подіям другої половини XVI — середини XVII століття, в тому числі й на Волині, який як раз і представлений у другому томі вказаного енциклопедичного видання, реальної інформації по ролі української шляхти в цьому регіоні там практично нема. Втім значний обсяг іншої і вкрай різноманітної інформації фактологічного характеру, в певній ступені дозволяє виявити окремі, в тому числі й доволі оригінальні аспекти життя й практичних дій української шляхти на Волині в означений хронологічними рамками цієї роботи період [30].

Пострадянська історіографія проблеми доволі різноманітна та представницька. Стосовно походження та визначення соціальної ролі української шляхти на Волині надзвичайний інтерес являють собою монографії Г. Літвіна [34], І. Ситія [37] та Н. Яковенко [41]. Особливо примітною є остання робота, в якій авторка на підставі чисельних історичних джерел змогла показати майже усі князівські, боярські та інші шляхетські роди на Волині, визначивши їх генеологію й конкретизував соціальне місце в ранню нову добу. Втім, монографії саме цих авторів доволі персоніфіковані, в результаті чого, доволі важко взяти з них конкретику в плані економічної та соціальної ролі шляхти Волині в межах наших зронулічних рамок.

Головною соціальною функцією волинської шляхти періода другої половини XVI – першої половини XVII століть виявилася її участь у релігійних рухах. Комплексна монографія українського історика М.В. Довбищенко це розкриває надзвичайно повно. Причому доволі цікавим моментом його

монографії є проміжкові висновки, в яких автор намагався відповісти на питання зміни релігійної позиції волинських українських шляхтичів в різні періоди другої половини XVI – першої половини XVII століть. Наприклад, зовсім по новому, втім надзвичайно переконливо показана наприклад діяльність відомого волинського князя і поборника православної віри К.К. Острозького [28].

Загальні ж аспекти розвитку Волині в ранню нову добу та конкретну в цих процесах (хоча доволі й конспективно) роль місцевої української шляхти показав в своїй монографії український історик-краєзнавець П.О. Троневиц [39].

Як не дивно, але українська діаспорна історіографія стосовно проблематики нашого випускного твору надзвичайно представницька, різноманітна, оригінальна і вкрай інформативна. Так в відомій монографії вченого краєзнавця Олександра Цинкаловського Волинська земля представлена в історико-географічному плані і подробно показана по всіх існуючих там в історичному розрізі населених пунктах [40].

В монографії канадського українського історика І. Левковича Волинь навпаки представлена саме у історичному розрізі до 1914 р. [33]. Втім, по цілій низці епізодів, автор пішов шляхом поверхового їх аналізу, чи скоріше опису. Саме тому, куди більш корисним виявилось звернення до масштабної наукової праці істориків діаспори та еміграції «Енциклопедія українознавства», що протягом 1950-1980-х рр. була видана в 11 томах під редакцією професора В. Кубійовича [29]. Проходячи по конкретним статтям цього фундаментального видання, вдалося наприклад, виявити географію зовнішньоекономічної діяльності української шляхти на Волині в ранню модерну добу.

Розділ II. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА ВОЛИНІ

Історія державного об'єднання на теренах Волині, а саме Волинського князівства і відповідно створення, існування та активного розвитку різноманітних державницьких структур там, сягає другої половини XI ст. Тоді, на Волинських землях паралельно виникли і динамічно еволюціонували боярські та князівські роди. Як наслідок, що до монгольської навали 1240 р. на Волині була закріплена й відповідна група привілеїв відносно місцевих бояр та особливо князів [27, с. 16], яка лише набула поширення й більш чіткого юридичного закріплення в період перебування Волинської землі у складі Великого Князівства Литовського (де-юре, 1340-1569 рр.). Щоправда, статус Волинської землі, як князівства було скасовано у 1452 р., втім, майже до 1566 р. Волинь у складі Великого князівства Литовського зберігала особливий (по-суті, князівський) статус, поки, у 1566 р. зусиллями польської шляхти, яка активно проводила свою експансію на українських землях, не була перетворена на Волинське воєводство [29, с. 306-307].

Слід відмітити, що у 1540 р., Волинь була вперше позначена на європейській географічній карті. Мова йде про карту "POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA" (Нова карта Польщі та Угорщини), яка була видана німецьким вченим Себастьяном Мюнстером (Sebastian Münster; 1488–1552) в його книзі «Космографія» («Cosmographia», Базель, 1544) [24]. Проте, вже на наступній карті – на карті Радзивіла (Карта Великого князівства Литовського 1613 р.), Волинські землі, позначені як Східна Волинь, були показані у Центральному Подніпров'ї, між Ржищевом та Каневом (трохи нижче Києва) й підписані латиною *Volynia Vlteriorior quae tum Vkraina tum Nis ab altis vocitatur* (Східна Волинь, яку звали також Україною та Низом). Карта видавалася протягом 1613-1643 рр. [23].

Все це свідчало, що навіть після входження Волині у склад Польського королівства, як головної частини єдиної з Литвою Річі Посполитої, на теренах Волинської землі, місцева українська (а також і литовська) верхівка, юридично, згідно «Привілею повернення Волинської землі Польському королівству [26 травня 1569 р.]» [18, с. 111-122] зберігла усі свої привілеї і віднині отримала статус польської шляхти. Саме з цього моменту, ми можемо впевнено говорити про українську шляхту на Волині.

Проте, з огляду на географічне позначення Волині на останній з вищеперерахованих карт, ми можемо говорити і про суттєві амбіції волинської української шляхти в складі Річі Посполитої і про її серйозні можливості, щодо здійснення власної експансії в межах України (переважно на Схід), про що говорить нам саме назва відповідної карти [23].

Якщо так, то перш ніж вести мову про роль української шляхти в соціальному та економічному житті Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст., вкрай актуальним стає питання про те, що таке шляхта в цілому і українська шляхта конкретно. Загально відомо, що шляхта (в данному випадку українська) одна з вельме оригінальних верств населення наших (українських) земель за доби пізнього Середньовіччя та раннього нового часу. Не дивлячись на чисельний історіографічний доробок, щодо історичного дослідження походження, діяльності та занепаду чи трансформації українського шляхетського стану, на сьогодні, у вітчизняній науці нема навіть остаточної думки щодо єдиного визначення шляхти як такої.

Так «Українська радянська енциклопедія» визначала шляхту як привілейований феодальний стан, який зародився в період раннього феодалізму і оформився в період феодальної роздробленості на польських і литовських землях. Причому польські королі й великі князі литовські спиралися на шляхту, прагнучі ліквідувати феодальну роздробленість і утворити централізовану державу. Зі свого боку шляхта, вбачала в централізованій владі опору в боротьбі

як проти свавілля феодальної верхівки так і проти виступів експлуатованого селянства [26, с. 423].

Пострадянська «Юридична енциклопедія» за редакцією Ю.С. Шемшученко, здебільшого вторить своєму радянському попереднику: «Шляхта - привілейований феодальний стан у Польщі й Литві та на захоплених ними у 14—18 ст. українських і білоруських землях». Зародилася за раннього феодалізму, але сформувалася головним чином у період феодальної, роздробленості. Спочатку до її складу входили здебільшого дрібні феодали, зобов'язані відбувати військову службу. Розширення станових прав шляхти, посилення її політичного, впливу було пов'язане з політикою королівської влади, спрямованою на ліквідацію феодальної, розробленості та утворення централізованої держави.

Щоб подолати опір магнатів вищого аристократичного прошарку шляхти, тобто великих землевласників, польські королі й великі князі литовські шукали підтримки в основній масі шляхти. ...Після Люблінської унії 1569 р. посилилася залежність української шляхти Правобережної та Лівобережної України від магнатів, причому значну частину її було покатоличено і спольщено» [32].

Втім, виданий дещо раніше, у 1997 р. «Малий словник історії України» під редакцією провідних українських істориків В. Смоля, В. Верстюка, С. Кульчицького та інших, чітко класифікував шляхту як «дворянський стан у Польщі, Литві Україні в XIV – XVII ст. ...Вищим прошарком шляхти були так звані можновладці – магнати, пани, князі, бояри. Головним обов'язком шляхти було відбуття військової повинності в обмін на різні привілеї» [42, с. 452].

Як бачимо, українські науковці у радянські часи розділяли шляхту по національно-релігійному принципу. А от вже вже у пострадянський період, історики України чітко підкреслювали нерівність навіть в середині шляхти по двом аспектам – в плані свого статусу (вища аристократія та інша – основна

маса шляхти) й в плані національної приналежності. Згідно останньої, українська шляхта залежала від магнатів (польських – *авт.*) та поступово окатоличувалася та спольщувалася. Причому, структура вищої шляхти (аристократії) – магнати, пани, бояри, князі, визначалися як єдине ціле, при якому залишалося не зрозумілим, а хто ж тоді входив у «основну масу шляхти», яку лише в «Юридичній енциклопедії» раз зазначили як «дрібні феодали».

Такі незрозумілості, в тому числі пов'язані зі статусом української шляхти, частково долає діаспорна «Енциклопедія українознавства». Вона однозначно класифікує шляхту (орфографія нами частково змінена) як «упривільйований та провідний стан в суспільстві Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої 14-18 ст., в тому числі й на українських землях. Вона становила нижчу верству можновладців, на відміну від вищої касты – магнатів, панів, а на українських землях і князів». Причому «шляхта була зобов'язана відбувати військову службу, за що уряд надавав їй різні привилеї: звільнення від податків, залежності від місцевої адміністрації тощо» [29, Т.9, с. 3880 - 3881].

Тобто, українські діаспорні історики чітко розділяли вищу касту можновладців, до якої входили ті самі «магнати, пани, а на українських землях і князі», з її нижчою верствою, якою і була шляхта. Причому, як стверджувалося далі в «Енциклопедії українознавства» «шляхта не була замкненою верствою населення і поповнювалася вихідцями з селянства і духовенства». Більше того, «шляхта постійно збільшувала свою роль у державі, зміцнюючи станові права використанням сприятливих політичних і соціальних ситуацій» [29, с. 3881].

«Енциклопедія українознавства» чітко стверджувала, що «на українських землях у складі Великого Князівства Литовського, де панували феодальні відносини, вплив на шляхту мали політично-соціальні відносини і законодавство Польщі. Причому польська модель шляхти впроваджувалася польськими королями і великими литовськими князями шляхом привилеїв чи правними кодексами. ...Однак більша трудність полягала у тому, що тут

існували дві категорії провідної верстви населення: литовська, яка скоро стала католицькою і україно-білоруська, яка була православною. При цьому польські королі пріорітетно опікувалися литовською шляхтою, а якщо надавали певні привілеї руській (українській і білоруській) шляхті, то тільки тоді, коли потребували її допомогу чи боялися бунту. Причому такі назви як бояри та князі, що походили з часів Київської Русі тут, по відношенню до української шляхти номенклатурно уживалися» [29, Т.9, с. 3881].

Відомий український історик Наталія Яковенко спробувала в своїй монографії чітко розібратися з шляхетськими родами на Волині. Вона слушно класифікує шляхту по категоріям – князі, бояри та інш. Описує роль тієї чи іншої категорії в суспільному житті Волині, визначає роди князівські, боярські і т.п. Втім, не дивлячись на колосальну, на підставі джерел пророблену працю, Н. Яковенко так чітко і не визначила суттєві відмінності (окрім походження) різних категорій української шляхти на Волині. Серед останніх, на підставі оригінальних джерел вона визначає три категорії: 1). Князів, 2). «зем'яну шляхту», тобто усіх благороднонароджених, 3). королівські бояри – тобто військовослужбовий елемент [41, с. 80].

Як бачимо, походження української шляхти було не штучним (тобто визначеним законодавством) і не з військово-лицарського стану, як це мало місце, щонайменше в Польщі, скільки історичним, коріння якого ми бачемо ще за часів Київської Русі. Тобто провідний ще за давньоруських часів стан населення, щонайменше Волині (яка є географічним аспектом нашого дослідження), в цілому зберіг не тільки свій статус і можливості, а й виявився вигідним (щоправда інколи) владі Великого Князівства Литовського та Польського королівства. Як наслідок, влада Литви та Польщі була зацікавлена (знов таки, лише інколи) в наданні певних привілеїв саме українській шляхті. Причому, на наш погляд, не стільки з метою її політичного «підкупу», скільки, в тому числі, з метою поступового урівняння її статусу і відповідно впливу зі

шляхтою польською чи окатоличеною литовською. Висловлюючись простіше – польська насамперед влада намагалася статусно «опустити» українську шляхту, яка походила з боярських та князівських родів, що виникли ще за часів Київської Русі, до статусу загальної (дрібної) польсько-литовської шляхти. Тим більше, що на середину XV ст. княжі роди колишньої Русі активно дробилися (на другорядні й третьорядні), а боярство перетворилося здебільшого на скоріше управлінський, ніж панівний стан [27, с. 10-12].

Стосовно привілеїв українській шляхті, то у межах Великого князівства Литовського вони надавалися у 1387 р. («привілей шляхти-боярам»), які переходили у католицизм, умовами польсько-литовської унії в Городлі 1413 р., завдяки котрим боярство перетворювалося на своєрідний орден в складі шляхти, члени якого мали владу на основі походження, приналежності до певного роду. Привілей 1432 р, великого князя Жигмунта Кейстотувича, написаний на знак подяки за підтримку у 1430 р. українськими та білоруськими магнатами Свідригайла Ольгердовича урівняв в правах православних бояр з католицькою шляхтою. Причому остаточно цей процес був закріплений привілеєм 1447 р. (Привілей Казимира IV Ягеллончика [УРЕ. Т.9, с. 81]), а доповнені і розширені привілеями 1492 (Пьотрковський привілей (статут) (Мельничук, Я. С. Пьотркувський статут [35, с. 215-216]) і 1506 р. Причому, головна мета Пьотркувського статуту полягала у забороні селянам купувати землю (їх соціальний стан по суті цим документом перетворювався на стан кріпаків), чим де-факто ліквідувалася можливість селянам поповнювати стан шляхти.

У 1501 та 1509 рр. були надані локальні привілеї для Волині «князям, панам, землянам і всій шляхті». Причому, на відміну від Литви, де провідну роль грали пани, на Волині цю роль мали княжі роди Острожських, Сангушків, Чарторийських, Збараських, які мали величезні латифундії. Причому до кінця 16 ст., більшість волинських магнатів були православними, а з наступного століття вони швидко полонізувалися [29, с. 3881].

Три литовських статuti ще більше кодифікували й закріпили права шляхти. У першому 1529 р. були перераховані вимоги для входження до шляхетського стану, причому переваги тут мали магнати [19, Т. 1]. У другому 1566 р. були розширені права рядової шляхти і її верхівка (магнати), в тому числі й православні були введені до Сейму [19, Т. 2]. І нарешті в третьому Литовському статuti 1588 р. остаточно закріплювався за шляхтою стан великих землевласників і привілеї щодо закріпачення селян. Статут визнав і те, що «шляхетські вольності й привілеї» набуваються не через посідання маєтків, лише за «явними значними і лицарськими послугами і мужністю проти неприятелем. Тобто шляхетське право на землю здобувалося мечем» [42].

Ситуація зі шляхетством на Волині, на думку М.С. Грушевського сильно відрізнялася від інших українських земель [27, с. 15-16]. По-перше, Волинь була найбільш густо залюдненою (заселеною) територією України на другу половину XVI ст. По-друге, князівські роди Острожських, Сангушків, Гулевичі, Корецьких, Юрш, Чарторийських, Збараських, Монтовтів, Ружинські, Хоткевичи, Боговитинів та інших тут зберегали суттєвий вплив і тримали у своїх руках усю місцеву адміністрацію, завдяки чому саме Волинь, в плані шляхетського корпусу виявилась найбільш аристократичною землею ще Великого Князівства Литовського. Саме ці роди (та деякі інші) збільшували на Волині свої маєтки новими земельними просторами шляхом закупу і надань великого князя. По-третє, у української шляхти на Волині була й реальна військово-політична влада, оскільки волинським князям часто приходилося самотійно відбиватися від різних ворогів, переважно татарів. І нарешті, по-четверте, волинська українська шляхта, переважно через свій соціально-історичний статус (тобто князівське і боярське походження) тримала в своїх руках і всю судову владу в регіоні і активно впливала на церковне життя краю. Наприклад, для вирішення виключно волинських потреб у Луцьку під проводом маршалка волинської землі відбувалися сойми за участю православних і

католицького єпископів, трьох старост, князів, великих і дрібніших землевласників.

Таке положення обумовлено було ще й тим, що польська експансія на українські землі уважчила становище селянства на Волині, однак турецькі завоювання і татарські напади закрили волинським (да і іншим українським) купцям доступ на середземноморські ринки, але в той же самий час зростали зв'язки з балтійськими містами. Як наслідок, волинська українська шляхта виявилась силою, яка повинна була не тільки зорганізувати в межах Великого Князівства Литовського самостійно оборону власного краю, а й налагодити нові експортно-імпортні шляхи й у супереч умов Пьотрковського привілею (статуту) 1492 р., відповідати за захист від польської економічної експансії, яку проводила католицька шляхта та польські ремісники власного селянства. Тим більше, що саме Волинь, на середину XVI ст., після століть руйнувань на суміжних східних землях, лишалася поряд з Галичиною найпотужнішим резервуаром українського населення [29, с. 306-307].

Як бачимо, за часів існування Великого Князівства Литовського, Волинь мала в ньому своєрідний і особливий статус, насамперед завдяки міцному положенню української шляхти, яка прямо походила з князівських та боярських родів Київської Румі та її Волинського та Галицько-Волинського князівського уламка. Особливий політичний статус Волині і української шляхти в краї підтверджується в тому числі й тим, що коли у 1452 р. після смерті Свидригайла Волинське князівство припинило своє існування, Волинь, зійшовши на становище провінції, ще більш як сто років зберігала свої притаманності, що виникали з національно-політичних і культурно-релігійних традицій руської доби. Адміністративно вона була поділена на три староства: Володимирське, Луцьке і Кременецьке. А після Люблинської унії 1569 р., Волинь стала воєводством Корони, зберігаючи внутрішню автономію та український

зовнішній характер. Втім, як ми побачимо далі, Унія посилила швидку колонізацію адміністрації та шляхетських родів на Волині [29, с. 306-307].

Таким чином, українська шляхта на Волині являє собою доволі оригінальний конгломерат, який на сьогодні, в сучасній історіографії різними авторами класифікується по різному. Існує певна плутанина з категоріями української шляхти в цьому історичному регіоні нашої країни, а також не до кінця визначені процеси її походження. Не дивлячись на чудовий аналіз, що впродела в своїй монографії Наталія Яковенко, через що вдалося відновити історію майже всіх шляхетських українських родів на Волині й показати здебільшого її роль, багато аспектів, пов'язаних саме з формуванням українського шляхетства в цьому регіоні і досі потребує додаткового аналізу.

Безумовно одне. Українська шляхта в Волинських землях бере свій початок за доби Русі-України від місцевої адміністрації до удільної князівської верстви населення. Деструктивні процеси розпаду Русі-України призвели до зміцнення влади та впливу князівських родів і суттєвому укріпленню положення й місцевого боярства. В умовах Великого Князівства Литовського, обидві категорії населення Волині ще більше укріпили свої позиції, перетворившись на міцний феодальний стан краю. Втім він був надзвичайно динамічним і ні в якому разі не замкнутий, що призвело до того, що в нових політичних умовах, стан можновладців на Волині почав поповнюватися і тими категоріями людей, з яких в інших країнах Європи, в тому числі у Польщі формувався стан дворянства.

Втім, на Волині, нові, назвемо їх молоді категорії можновладців, разом з представниками старих (кнізів та бояр), еволюційно формували єдиний соціальний стан власників, який поступово з одного боку закріплювався законодавством, а з іншого боку, тим же литовським, а в подальшому і польським законодавством урівнювався в правах та привілеях з польською шляхтою і її литовським аналогом.

РОЗДІЛ III. ВОЛИНСЬКА ШЛЯХТА В СОЦІАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Як зазначалося вище, головна роль української шляхти на Волині, на середину XVI ст. полягала у економічному житті краю. Слід відзначити, що на момент офіційного входження українських земель, в тому числі й Волині у склад Речі Посполитої (Польського королівства), згідно умов Люблінської унії 1569 р., місцева шляхта була провідною верствою економічного і політичного життя населення краю. Причому, такий статус волинської української шляхти, був історично і об'єктивно обумовлений і виник, здебільшого в результаті свого роду «конкурентної боротьби» зі шляхтою польською, в тому числі і тією, що вершила політику держави

Вперше Волинь попадає під вплив Польського королівства під час правління великого князя Литовського Казіміра IV Ягайловича (1440-1498 рр.), який одночасно, щоправда з 1447 р. посідав і на польському престолі [25, с. 86]. За його правління, місцева волинська знать, що походила від стародавніх родів удільних князівств, поступово втрачає свої уділи. В результаті цього, на Волинських землях залишається лише служива знать, яка вже не має тої сили і впливу, яким нещодавно володіли князі удільні [25, с. 87-88]. Не вдаючись в подробиці усіх фактичних, династійних та юридичних перепетій, що зачипили Волинь за часів Казіміра Ягайловича, про що в подробицях було Батюшковим в його монографії [25, с. 88-90], відмітимо лише те, що саме в цей період на волинські землі почалась активна експансія польських феодалів, яка зачипала в тому числі й економічні й соціальні стосунки в цьому регіоні України.

Відповідно з такими діями польських експансіоністів при повному схваленні офіційної державної влади, на Волині проходять в галузі економічного життя два паралельних процеси. З одного боку суттєво

змінюється характер земельних відносин, а з іншого, роль і місце в економічному житті края місцевої православної (руської, української) шляхти. Обидва процеси як раз і отримали своє завершення чи остаточне оформлення на середину XVI століття.

Як відмічав П.Батюшков, з часів Казіміра Ягайловича політика правлячих кіл Польського королівства і Великого князівства Литовського відрізнялась титульною протилежністю. Він, та його послідовники, в стосунках з місцевою волинською шляхтою обіцяли останній повернення Волині Подолії, яку як раз польські феодали нещодавно захопили, а в стосунках вже з польською знаттю – приєднання до королівства Підляща та Волині. Причому все це фіксувалося офіційно у відповідних грамотах, але постійно розходилося з записаним в реальних діях [25, с. 91], Саме через це, місцева волинська шляхта, в голову кута своєї економічної політики поставила необхідність підготовки до майбутніх бойових дій (конфліктів), за власні нею контрольовані землі.

Пов'язано це було ще і з тим, що часті суперечки між польською та литовською владою, а також зміна форм і методів управління над колишніми удільними князівствами Русі, наприклад Київським, і то ствердження, то скасування удільного князівства на Волині з центром в місті Луцьк, призвели до того, що на фоні ослаблення як литовської так і польської корони на південних своїх кордонах, постало, на другу половину XV століття Кримське ханство. І Волинь, виявилась чи не основною зоною набігів кримських орд, в умовах, коли офіційна державна влада як Великого князівства Литовського так і Польського королівства, яке як раз і претендувало на Волинські землі, виявились неспроможними чинити набігам кримських татар в цей український регіон належний опір. І саме з кінця XV століття розпочинаються постійні набіги кримських (а перший час ще і заволжських) татар на Київщину, Подолію й особливо Волинь [25, с. 93-94].

Одночасно, Велике Князівство Литовське постійно конфліктує і воює з Московською державою, що в свою чергу ослабляє литовську міць і відповідно контроль Литви над Волиню. Втім, активній експансії польських католицьких феодалів суттєво заважає місцева православна церква і місцева шляхта. Не вдаючись у подробиці дій першої (що не є предметом нашої роботи), звернемо увагу на позицію останньої. Різні дореволюційні автори, активно в своїх творах наводили тези про перехід окремих родів волинської шляхти в ту чи іншу політичну сферу. Так, М. Аркас наводить дії і позицію волинського князя Михайла Глинського – татарина, що прийняв православ'я, який споглядаючи за тим, як удільні князі втрачають свої політичні, династійні та майнові права, виступив за самостійність України [22, с.109]. В свою чергу П.Батюшков, активно говорить про промосковську політику князя Бельського, особливо за часів правління нащадка Казіміра IV, великого литовського князя Олександра, який був одружений на дочці московського царя Івана III Єлені [25, с. 97].

Кооперуючи свідчення дореволюційних авторів, можемо відмітити, що тяжіння місцевої волинської еліти у бік Москви, в умовах коли з нею не припинялися війни, було скоріше тенденцією до співробітництва зі спорідненою державою православного толку. Втім, за політичними міркуваннями і економічною політикою, що виходила з цих поглядів, не піддається сумніву факт того, що місцева волинська шляхта протягом кінця XV – першої половини XVI століття, розглядала себе як повновласного хазяїна саме Волині, щонайменше в економічному та військовому плані. Хрестоматійним свідченням цього є дії литовського воєводи – князя Костянтина Острозького, який не тільки розбив в відомій битві під Оршею 1514 р. московське військо, а й намагався після своєї перемоги добитися від Москви його визнання як самостійного українського князя [22, с. 110-111].

Яскравим свідченням самостійної економічної політики волинської шляхти стало, з середини XV століття активне будівництво. В першу чергу

різноманітних оборонних споруд – замків, фортець та інших. З іншого боку – паралельно з обороним будівництвом, йшло і активне будівництво культових споруд. П. Батюшков часто вказував на будівництво волинськими шляхтичами, переважно князями православних храмів, але й згадував про будівництво і католицьких костелів [25, с. 102].

Фортифікаційне будівництво в волинських землях, як ми відмічали вище, напряду було пов'язано з постійними набігами кримських татар в цей регіон. Враховуючи складність ландшафту, а тому і не чисельність на той час шляхів сполучення, активне їх перекриття навіть невеликими оборонними спорудами суттєво ускладнювало рух кримчаків у глиб регіону. Крім того, в умовах постійних війн з Московською державою, чисельні оборонні споруди ставали місцем концентрації і підготовки військ, що в той час було поширеною практикою, в тому числі і в країні супротивнику Великого князівства Литовського – Московській державі. Втім, саме на Волині, фортифікаційні споруди з початку XV століття будувались по правилам сучасної європейської військової архітектури, з розрахунком на ведення оборонного бою за допомогою вогнепальної зброї та протидії вогню артилерії [30, с. 518-519].

Такі заходи були далеко не зайвими, а в умовах протидії кримським вторгненням і актуальними та своєчасними, враховуючи фактичну відсутність у кримчаків артилерії як такої. Все це дозволяло однією невеличкою фортецею чи замком надійно захистити цілий уділ, який належав конкретному волинському князю чи шляхтичу, як правило боярського походження. Більше того, як свідчать історичні джерела, замки на Волині виконували і функції виключно економічні – насамперед митні [1, с. 78-83].

Тим більше, що прийняття перших двох Литовських статутів 1529 та 1566 рр., з яких почався процес закріпачення селянства на Волинських землях, спонукав місцеві еліти уважніше контролювати свої уділи [25, с. 102-103].

Слід зазначити, що доба прийняття перших двох Литовських статутів співпала на Волині з двома процесами, які лише формально були пов'язані між собою. Перше – це загальноєвропейська Реформація, яка на Волині відобразилася в бродіння серед католицького і насамперед польського населення регіону. Як відмічав П. Батюшков, протестантів на Волині було мало, втім ефект від Реформації та їх діяльності серед католиків регіону був відчутний. Причому настільки, що навіть монастирі, які були там спущошувались на їх мешканців – монахів. Одни уходили в місця активної релігійної боротьби, де відчували там своє місце, інші уходили в протестанські конфесії, а треті розчарувалися в релігії та поверталися до світського життя [25, с. 107-109].

Саме Реформація, спонукало не чисельне католицьке населення краю вдатися до активного будівництва культових споруд. Розуміючи цю тенденцію, місцева українська шляхта, розгорнула свій процес активного будівництва культових споруд, які, як відмічали радянські автори, носили на собі елементи свійської архітектури [30, с. 520-521]. Да і самі православні монастирі, рівно як і православна церква в цілому на Волині в той час була доволі суттєвим економічним гравцем. Багато православних монастирів, церков і єпископій користали з великих латифундій, мали свої маєтки, ліси, млини, броварі, боброві лови і побирали грошеві мита. Привласнення цих земель походило ще з давніших даровизн Володимирських, Галицько-Волинських і Луцьких князів і княгинь [40, с. 43].

Можемо, виходячи з інших історіографічних напрацювань, зробити висновок про те, що активне будівництво українською шляхтою на Волині православних храмів, було елементом як витіснення з регіону абсолютно мирним і законним на той момент шляхом католицької експансії, й закріплення стаціонарним будівництвом храмів та монастирів православного панування там. Більше того, місцева православна, тобто українська шляхта використовувала

ново побудовані культові споруди не тільки як молельні дома, скільки як будівлі багатоцільового призначення. І саме ним йшов процес закріплення прав власності на данні території і процес посилення власної влади.

Другий процес, який припав на період 1501-1568 рр. був пов'язаний з юридичним урівнянням прав православних з католиками на Волині, остаточно закріплений актом Городельської унії [25, с. 111; 32, с. 107]. Саме в цей період відбувся процес остаточного оформлення волинської української шляхти як стану повноправних власників землі, селян, та не сільськогосподарських угідь (лугів, річок, тощо). Причому з 1545 р. волинська шляхта оформлюється і по самоназві місцевій – бояри. До неї тепер відносилися персони, які в Польщі та Литві як раз шляхтою і називалися, втім, по своїм правам і можливостям волинські бояри виявились куди сильнішими. Як відмічав І. Левкович «сила волинських можновладців під той час була дуже велика: вони мало звертали уваги навіть на представників великокняжої влади. Хоч вони легковажили собі великокняжих люстраторів, назначених для зладження описів маєтків на Волині, то це зовсім не заважало їм домагатися на віленському соймі (1551 р.) усунення державних митників з приватних маєтків та робити заходи, щоб у найбільшому на Волині луцькому старостові, деякі уряди були обсажені місцевою шляхтою. Ця місцева шляхта втіскалася куди могла» [33, с. 107-108].

Слід зазначити, що після введення в дію Другого Литовського статуту 1566 р., економічно (матеріально) слабкі бояри були зачислені до категорії підданих людей під назвою «панцерних слуг». Таким чином, на передодні Люблинської унії 1569 р. на Волині вся місцева православна українська шляхта виявилась категорією економічно і політично сильною. Причому настільки, що під час Люблинського сейму навесні 1569 р., волинські бояри і князі на чолі з Костянтином Костянтиновичем Острозьким повели себе не тільки активно, а й самостійно і впевнено. Саме вони на цьому з'їзді ретельно відстоювали свої права і права Волині, різними методами. Вони могли як покинути собор, що

відбулося 12 березня 1569 р., так і писати листи королю Польщі не латиною, а руською мовою. Вони також, коли змушені за наказом короля Сігізмунда II Августа повернутися до сейму, самостійно викликали на його засідання потрібних шляхтичів, в тому числі місцевих, польських [25, с.112, 114].

Все це дало свої плоди і в остаточний варіант Люблинської угоди був занесений пункт (статут) «Про Волинську землю». Привілей повернення Волинської землі Польському королівству [26 травня 1569 р.]» [18, с. 111-122]. Одночасно, 26 травня присягу королю Польському принесли основні представники провідних родів волинської шляхти: Загоровський (волинський маршал) Костянтин Острозький (тоді воєвода Київський), князь Богуш Корецький (тоді староста луцький брацлавський і вінницький), князь Костянтин Вишневецький (тоді воєвода волинський і луцький), князь Чарторийський (тоді воєвода волинський), Василій Древинський (тоді писарь Великого Князівства Литовського) та інші – усього 335 персон. При цьому, князь Костянтин Вишневецький від імені волинців просив короля не примушувати їх до іншої віри: «ми люди грецької віри – говорив він – просимо, щоб нас не принижували за віру і нікого не примушували до іншої віри» [25, с. 114].

Новий політичний статус Волині мало що змінив в економічній політиці місцевої української шляхти. Окрім того, що за люблінською унією землі волинської шляхти ставали її власністю. А на селян, що втратили право на землю, було збільшено податки в грошах і натурі та трудоднях панщини. Це спонукало їх шукати кращої долі в степах Придніпров'я.

Втім, відчуваючи свою самостійність, тепер вже офіційно і юридично закріплену, представники волинської української шляхти почали розширювати свій економічний вплив вже і на інші українські землі, насамперед Київщини. Відбулася доволі дивна картина, яка в феодальній історії Європи майже не зустрічалася – землевласники почали економічну експансію на нові землі не як

ведуча ланка цього процесу, а як відома, яка йшла за місцевими, в тому числі й закріпаченими і власними селянами!

Між тим, на волинській землі, місцева українська шляхта змушена була прийняти і відреагувати адекватно на нові виклики, що йшли з боку Польщі. В волинські міста був спрямований потік польської незаможної шляхти, яка хотіла добитися тут маєтку. Насамперед тому, що польський король став надавати на Волині земельні наділи у володіння польським магнатам. І на перших «постлюблинських порах», саме вони теоретично були головними конкурентами в економічному плані українській волинській шляхті [30, с. 268-269].

Втім, Волинь, як з'ясувалося пізніше, польських магнатів цікавила далеко не в першу чергу. Колосальні простори Надніпрянської України і насамперед Київщина були куди більш важливими для польських магнатів на той час. Але ж туди спрямували свої економічні інтереси і шляхтичі волинські. Причому, як відмічали радянські дослідники, фільварочні господарства волинських шляхтичів, зорганізованих по формі ключів (терени кількох сіл), на Київщині були ще в перші два десятиріччя XVII століття доволі прибутковими [30, с. 276].

Однак конкуренції за межами Волині між українською волинською та польською шляхтою де-факто не відбулось. З одного боку, просуваючись на Київщину і в іншу Надніпрянську Україну, волинська українська шляхта діяла методами вже опробованими на власній, волинській землі. Вони починали з ремонту чи будівництва замків та інших оборонних споруд, завдяки чому втрачали темп економічному освоєнню нових земель [39, с. 84]. Польські ж магнати навпаки, розпочинали як раз зі створення власних господарств сільськогосподарського призначення, чим випереджали волинян у конкурентній боротьбі [30, с. 275-276].

З іншого боку, місцевій українській еліті прийшлося суттєво оберігати свою власність від відразу ж трьох конкурентів. А вона у волинської української шляхти була вкрай завеликою, навіть по міркам Річі Посполитої. Так, вже у 70-х роках XVI ст., під владою князів Острозьких опинились маєтки, які займали більшу частину території сучасної України – землі Волинської, Тернопільської, Рівненської та Хмельницької областей. Князям підпорядковувались вісім міст на Брацлавщині, 32 польських поселення, 4 галицьких, а також 14 міст з більшими поселеннями на Київщині. Документи свідчать, що в квітні 1570 р. у володіння Острозьких переходить, шляхом вінового запису княгині Софії Острозької з Тарновських, Тарновські землі. Внаслідок різних операцій торгівлі-продажу, відкупних та спадкових заповітів, на кінець цього періоду у володінні князів Острозьких знаходилося вже 57 міст і містечок, 857 сіл та 111 фільварків [31].

Не менші статки мали і князі Сангушки – вони володіли 15% земель Волині, розводили свою породу арабських рисаків та продавали цілі міста королівським предствникам. Князі Сангушки – чи не найменш відома аристократична родина тих часів, яка зуміла пережити десятки воєн та зберегти своїх нащадків [31].

Як бачимо, найбільші шляхецькі роди Волині, були сильно зацікавлені в нових геополітичних умовах зберегти своє майно і свої доходи у ситуації, коли після Люблинської унії у них з'явилося відразу ж три конкуренти.

Першими були, як раніше ми зазначали дрібні і незаможні польські шляхтичи. Їх міграційний потік на українські землі, й зокрема на Волинь носив цілеспрямований і схвалений польською короною крок, який вирішував відразу не тільки економічні проблеми (отримання польськими шляхтичами на абсолютно законних підставах земельних угідь (маєтків), а й проблему ідеологічної боротьби чи краще сказати – релігійної експансії та полонізації. Відомий український (діаспорний) історик Орест Субтельний на сторінках своєї

монографії слушно з цього приводу наводить свідчення львівського архієпископа Яна Порохницького (він був представником спольщеного українського роду): «Коли траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю або вдова багата, то королі своїх поляків-шляхтичів посилали до Русі, помагали їм своїми впливами, і так вони, женячися часто, наповнили Русь і запровадили віру правовірну католицькі римську» [10, с. 484-489; 38, с. 91].

Втім, не дивлячись на їх (польських дрібних шляхтичів) значну чисельність, конкурентами волинській православної шляхти вони не стали. Потужності українських, економічно сильних князів та бояр і дрібних польських шляхтичів були кардинально різні. Якщо останнім і вдавалося отримати на Волині маєток, то далеко не завжди він ставав фільварком – тобто господарством, орієнтованим на експорт. Максимум, на що могли розраховувати польські шляхтичи на Волині – це збут власного товару на місцевих чи (далеко не у всіх це виходило) – на польських ринках. В свою чергу волинські шляхтичи, скориставшись новим політичним статусом Волині, зуміли через терени Польщі налагодити активні економічні стосунки з країнами Італії та навіть з німецькими ганзейськими містами [3, с. 128-130; 29, с. 307].

Тобто і географія і прибуток української шляхти на Волині і аналогічної польської тамож був кардинально різним. Більше того, волиняні вигравали у дрібній польській шляхті ще і різноманіттям товарів (маєтків було арифметично більше) і економічних процедур. На наведеній у монографії П.О. Троневица таблиці, створеної Н. Яковенко можна чітко побачити за період з 1544 по 1572 рр. різноманіття та обсяги відправленої на ринок продукції волинських шляхтичів [2, с. 161-164; 39, с. 92-96].

Одночасно, волинські шляхтичі могли ставитися до своїх польських конкурентів і далеко не економічними методами, а використовуючи свій юридичний статус та адміністративний ресурс [4, с. 134; 5, с. 135].

В цьому саме періоді історії Волині звертає на себе увагу небувалий розрив величезних латифундій, як княжих так магнацьких і землянських, до яких передовсім мусимо зарахувати маєтки князів Сангушків, Ковельських, Кашерських на Волинському Поліссі, де в північно-західній його частині був правдивий розсадник дрібних княжих родин. Одночасно зростає на Волині й кількість населення і кількість населених пунктів. Наприклад, кількість сільських осель на Волині у 1583 р. доходила до 1600, з яких в Луцькому повіті було 760, у Володимирському — 285, у Крем'янецькому — 550, в яких проживало тоді біля 300,000 жителів, з чого селян було 248,690, духовенства — 1840 і замкових слуг — 3000 [7, с. 185-186; 16, с. 183-188; 40, с. 44].

Нарешті, оригінальною характерною рисою в економічній діяльності української шляхти на Волині, яка дозволяла їй ще більш успішно конкурувати з економічною експансією заможної та дрібної польської шляхти стала організація нових форм господарства. Наприклад, в кінці XVI століття в селах Кременецького повіту були закладені великі фруктові сади [30, с. 271].

Значно укріплена в військовому плані Річчя Посполита, на відміну від Великого князівства Литовського, здебільше надійно закрила шлях нападів (постійних) кримських татар на Волинь. До речі, цьому сприяла і військова реформа, яка як раз в другій половині XVI століття відбулася в Річці Посполитій [36, с. 80-86]. Саме тому, значна кількість оборонних споруд, які до Люблінського сейму активно будували волинські шляхтичі, частково втрачала своє військове значення. І тому, в першу чергу замкові споруди, поступово перетворювалися для виконання економічних функцій, як склади і навіть контори. При чисельних церквах починали функціонувати типографії, школи, тощо, низка з яких була побудована на комерційних засадах.

Другим економічним конкурентом волинської української шляхти виявились польські міщани і євреї, які згодом стали займатися різними спекуляціями по містах і селах. Євреї, як відмічав в своїй монографії М. Аркас,

ще за Казіміра IV держалися міцно свого гурту, розмножувалися по містах, де вони зовсім прибрали до своїх рук торгівлю і промисли і міщани, мало по-малу повинні були поступитися перед ними, навіть по тих містах, що мали вже Магдебурське право [22, с. 113].

Проблема єврейського населення на українських землях другої половини XVI - початку XVII століття, після Люблинської унії лише почала набирати свою гостроту. Ми ж не розвиваючи її констатуємо лише факт того, що значний потік з теренів Польщі на Волинь єврейської міграції, поступово привів до того, що місцева українська волинська шляхта, зосередилась на контролю за своїми сільськогосподарськими маєтками і фактично не змогла в подальшому перейти до капіталістичних відносин, використовуючи свій вплив і свою владу, а також свої економічні інтереси в містах [33, с. 116]. Максимум, що з початку XVII століття залишила собі в плані економічної діяльності в містах волинська шляхта – це торгівля (згідно документів, скоріше за все іноземними товарами) та лихварство [30, с. 269]. Однак тим самим займалися і євреї, що мігрували з теренів Польщі на Волинь. І ми можемо припустити, що конкуренцію в лихварстві з волинською шляхтою вони вигравали поступово теж, але не за рахунок виключно чесним економічним методам, а за рахунок простої арифметичної їх більшості та згуртованості, завдяки чому вони зменшували відсоткові ставки операцій, чим викликали лють з боку місцевого населення. Як відомо це вибухнуло на початку Національно-визвольної війни українського народу, коли наприклад, лише в селі Полоное було загоном відомого соратника Богдана Хмельницького Максима Кривоноса знищено 10 000 євреїв, що збігли туди з усієї Волині [6, с. 160-161; 8, с. 193-195; 9, с. 269-272; 11, с. 584; 25, с., 170].

Третьою проблемою і конкуренцією для української волинської шляхти стала експансія на Волині єзуїтів. За перші 20 років після Любліна, єзуїти закріпилися в монастирях двох десятків провідних міст колишнього Великого

Князівства Литовського, в тому числі і на Волині, переважно в Дубненському уїзді (повіті). Єзуїти займало залишені католиками монастирі, де відкривали школи і інші просвітницькі заклади. З них вони вели активну релігійну пропаганду, жертвою котрої поступово ставали і представники української знаті на Волині. Першими з них стали нащадки родів Черторийських та Крошинських [25, с. 118]. На 1598 р. вже 57 литовсько-руських вельмож з родів Тишкевичів, Козик, Четвертинських, Гулевичів та інших пішли на з'єднання з католицькою церквою (прийняли католицизм під впливом пропаганди єзуїтів). З 1599 р. розпочалося будівництво католицьких костелів, а з 1630 р. передача на Волині єзуїтам і католикам монастирів [25, с. 120].

Намагаючи стримати абсолютно законний з правової тогочасної точки зору наступ католицизму і єзуїтів на Волинь, місцева українська шляхта, почала свого роду після Люлинської унії другий етап церковного будівництва. Причому економічна політика волинської шляхти в цей період дещо змінюється – замість самостійного будівництва, яке мало місце за литовських часів, волинські шляхтичи починають або виділяти значні кошти на будівництво православних церков та навіть монастирів на Волині, або відписують свої маєтки саме для будівництва на їх території культових споруд. Причому вже після Берестейської церковної унії 1596 р. цей процес активізувався. Наприклад, відомо, що саме в 1597 р. Ганна Гойська фундує початок будівництва Почаївського монастиря, якій в подальшому стане перлиною Волині [40, с. 106]. За даними, що наводив у своїй монографії дореволюційний історик П. Батюшков, усього, за період 1633-1646 рр. на Волині, переважно в великих селах було тільки православних монастирів зорганізовано 11. Причому всі вони, здебільшого створювались на кошти місцевої української шляхти. Більше того, не менше десятка вже до того існуючих монастирів були реконструйовані, відремонтовані, поповнені церковною утваррю та, монахами. І все це за кошти місцевої шляхти, яка здебільшого в той момент діяла не стільки за власною

ініціативою, скільки реагувала так на прізиви (по суті написані у формі скарг) вищого православного духовенства України [25, с. 165-167].

В нових умовах ця економічна діяльність волинської шляхти має як позитивні так і суттєві негативні наслідки. До перших слід віднести те, що з самого початку будівництва монастирів та церков вони розглядалися не стільки як суто релігійні, скільки як культурно-освітні установи і об'єкти інфраструктури. В подальшому, наприклад Дібнінський чи Пересопницький монастирі перетворюються на своєрідні місця зосередження (тимчасового звісно) української аристократії, щоправда, об'єднаною під релігійними мотивами. А от культові, чи вірніше сказати культурно-освітницькі установи міста Острог, стануть свого роду центром української православної освіти [40, с. 107-108].

Між тим, активне фінансування будівництва культових споруд з боку української волинської шляхти вже на початку XVII століття призведе до того, що українська шляхта на Волині, за своїми спадками почне різко поступатися відповідним польським конкурентам. Як наслідок, вже напередодні Національно-Визвольної війни українського народу, волинська шляхта на Київщині втратить свої економічні позиції і в кращому випадку буде трансформуватися поступово у службовий стан чиновників дрібної та середньої ланки.

На теренах самій же Волинської землі, економічні позиції місцевої шляхти стануть менш міцними. Князі та бояри будуть мати менше вільних коштів, які в умовах ринкової конкуренції з польськими магнатами призведуть до значного окатоличування української шляхти, переходу її до інших соціальних станів. Більше того, навіть впливові до того шляхетські роди Волині, змушені будуть вдатися до судових заходів з відносно дрібними польськими купцями, аби відстоювати свою економічну правоту. Пів століття тому таке уявити було навіть не можливо [12, с. 633; 13, с. 289-290; 14, с. 306].

Крім того, постійні народні повстання, які будуть мати місце з 1590-х по 1630-ті роки напряду відобразяться на стані маєтків цілої низки шляхтичів негативно. І на оперативне налагодження підірваного господарства у української волинської шляхти просто не залишиться ані коштів, ані часу.

Таким чином, українська шляхта на Волині в економічному розвитку пройшла умовно два етапи. На першому етапі, який умовно припадає на період від початку польської експансії на волинські землі і приблизно до кінця XVI століття, включаючи в себе майже пів століття, що минули з моменту підписання Люблинської унії, волинська українська шляхта займала провідні позиції в своєму регіоні. В політико-адміністративному плані місцеві князі та бояри були не тільки господарями значних по площі та економічній потужності маєтків, а й адміністративними і військовими керівниками. Вони мали суттєвий адміністративний та економічний вплив на усі землі Волині і відповідали за них не стільки перед державою – Великим князівством Литовським, скільки перед власною землею і власними її мешканцями. Саме тому, волинські шляхтичі активно розвивали не тільки господарство, а й військове та культове будівництво.

Останнє призвело і до того, що саме волинська шляхта насамперед відповідала за оборону Волині, переважно від вторгнень кримських татар. А тому, князі та бояри були авторитетними, впливовими та сильними політичними й економічними гравцями.

Таке положення не мало змінилося після Люблинською унії, за виключенням лише двох аспектів. По-перше, враховуючи власну економічну і політичну силу, волинські князі та бояри почали економічну експансію на Київщину та прилежні землі. Втім діяли там вони не адекватними історичному моменту методами, а тими, що ними були традиційно застосовані на Волині. На перших порах це приносило певні позитивні результати. Втім, польські магнати та заможні шляхтичі, які теж вели економічну експансію саме в ці землі, з

самого початку ставку робили на економічне використання нових земель Центральної України. Через це, в першій половині XVII століття, саме там польські магнати і шляхтичи виявляться більш економічно сильнішими ніж волиняні.

По-друге, на теренах самій Волині, місцевій українській шляхті прийшлося витримати конкуренцію з величезним потоком дрібних польських шляхтичів, які саме на Волині намагалися отримати маєтки і неочікувано сильним потоком єврейської міграції з Польщі. Обидві ці міграційні потоки теоретично не являли економічної загрози волинській шляхті. Перші по всім параметрам конкуренції не витримували, а другі, і не намагалися в галузі сільського господарства конкурувати. Втім згуртовані єврейські громади виявилися доволі сильним конкурентом в містах, поступово перейнявши на себе усю торгівлю та почав контролювати місцеві промисли. Знов таки, з чисто економічної точки зору, волинська українська шляхта могла легко побороти і цю конкуренцію. Втім, зосередившись саме на аграрному секторі, вони «втратили місто».

В будь якій іншій ситуації це не мало б суттєвих негативних наслідків, однак експансія єзуїтів на Волинські землі, змусила місцеву українську шляхту вдатися до звичних їм методам протидії цьому релігійному наступу. Ними стало активне вкладання коштів в будівництво різноманітних церков та монастирів в умовах, коли з боку єзуїтської і католицької спільноти, яку до того ж на офіційному рівні підтримував польський уряд, йшло теж саме. І в цих умовах, з'ясувалося, що релігійна боротьба, яка напряду супроводжувалася створенням відповідної культової та освітянської інфраструктури, є економічно доволі виснажливою справою для української шляхти на Волині. Як наслідок напередодні Національно-визвольної війни українського народу, місцева українська шляхта поступово стала програвати єзуїтському наступу, що вкрай яскраво втілювалося, в тому числі і в ланцюг релігійної трансформації української шляхти на Волині.

Розділ IV.

РОЛЬ ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ В СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ НА ТЕРЕНАХ КРАЮ

Підписання Люблинської унії в травні 1569 р. де-факто закріпляло в Річі Посполитій своєрідний (здебільшого, згідно сучасним правовим ознакам - автономний) статус Волині, а також самостійність в економічних справах та провідне в соціальному аспекті положення в краї місцевої української шляхти. Виходячі з історичної традиції, що яскраво було представлено в монографії Н. Яковенко [41, с. 82-86] та з юридично закріпленого соціального статусу, українська шляхта на Волині відразу ж стала провідною суспільною одиницею цього історичного регіону України. Більше того, урівняна в своєму правовому статусі з представниками шляхетсько-магнатського стану Королівства Польського та Великого Князівства Литовського, українська шляхта на Волині у постлюбленській період відчувала себе рівно як і визнавалася широкими верствами місцевого населення, виключно в якості авторитетної соціальної групи. Причому саме остання характеристика української шляхти на Волині, в першу чергу, було пов'язано з тим, що вона була православною. Причому, як покажуть подальші події – рівносно православною.

Саме боротьба за збереження православ'я стала чи не головною рисою соціальної ролі української шляхти після ухвалення Люблинської унії. Причому як раз на Волині, позиції, авторитет, економічна самостійність (міць) та соціальний вплив української шляхти був найбільшим в тогочасній «пост литовській» Україні. А тому її позиції у протидії польській католицькій та особливо єзуїтській експансії були доволі суттєвими.

Між тим, в історіографії, причому будь якого спрямування і епохи створення, українська шляхта на Волині ніколи не розглядалася як монолітна та згуртована соціальна і насамперед православна група. Дореволюційний

російський історик П. Батюшков оцінював українську (в його контексті – руську) шляхту в Волинській землі як виключно православною і принциповою у своїх релігійних переконаннях майже до кінця XVI століття. Втім, перехід окремих її представників у католицизм цей автор пов’язував виключно з діяльністю, насамперед просвітницькою, єзуїтів, які саме наприкінці століття почали активну свою експансію на Волині [25, с. 124].

Проте, відомий сучасний канадський український (діаспорний) історик Орест Субтельний, на сторінках своєї монографії прямо говорить про аморфність як релігійних так і національних поглядів та позицій місцевої української шляхти на Волині відразу ж після Люблинської унії: «Приваблюючий приклад привілейованого польського шляхтича справляв величезний асиміляторський вплив на українську знать, а його очевидна культурна вищість посилювала потяг до всього польського» [38, с. 90]. Більше того, він говорить про активну єзуїтську експансію переважно на Волині вже після 1569 р. із слушно відмічає як раз соціально-економічні (статусні) причини переходу частини волинської української шляхти до католицизму: «Українська знать, як і кожна знать, за своїм єством була чутливою до власного соціального статусу, й пов’язаність із релігією та культурою, що вважалися неповноцінними, глибоко вражала їх самолюбство. Внаслідок цього українські аристократи стали масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову і культуру». «З поширенням полонізації серед української знаті православ’я, а також українська мова та звичаї пов’язувалися насамперед із нижчими верствами. Вони як такі стали в очах поляків предметом презирства. Відтак честолюбні й обдаровані молоді українці були постійно змушені вибирати між відданістю власному народові й традиціям та асимілюванням у панівне суспільство і його культуру. Часто перевага надавалась останньому» [38, с. 91].

Втім, знов таки, за висновками О. Субтельного, прихильниками старої православної віри як правило залишалися ті шляхетські (переважно князівські роди), що отримали титул до 1569 р. коли українці ще становили могутню політичну і культурну силу Великого князівства Литовського [38, с. 91]. Причому їх активна соціальна і культурна діяльність, і що вкрай важливо - здебільшого успішна, на переконання іншого українського історика діаспори Івана Левковича тривала до смерті князя Костянтина Костянтиновича Острозького, тобто до 1608 р. [33, с. 86]. Саме тому, ми чітко можемо розділити два періоди соціальної активності української шляхти на Волині в межах хронологічних меж нашого випускного дослідження – 1569-1608 рр. та 1609-1648 рр.

Без сумнівів, перший етап соціальної діяльності української шляхти на Волині пройшов під іменем відомого князя К. Острозького. Являючись представником не тільки самого заможного роду на Волині, а й будучи на той час надзвичайно освіченою людиною і рівносним прихильником православ'я, він чітко розумів, що в релігійній полеміці, яка в той час розгорталася, надзвичайно необхідні як підготовлені православні інтелігенти так і сучасні методи поширення відповідних ідей.

Відносно останніх, ще у 1570 р. волинський князь Юрій Слуцький надав відомому Івану Федорову, якого часто називають «першим книгодрукарем на Русі», якого в той час вигнали з Москви можливість zorganizувати на теренах своїх володінь друкарню та школу. Однак про практичну діяльність саме друкарні І. Федорова в маєтку Ю. Слуцького ми маємо лише вкрай не повні свідчення і тому, можливо припустити, що створена остаточно вона так і не була. Побічним свідченням цього є те, що перша в Україні друкована книга «Апостол» Іваном Федоровим була видана в друкарні Львівського братства у 1574 р.

Втім, через 8 років, саме князь Костянтин Острозький не шкодуючи коштів засновує у своєму маєтку на Волині друкарню, яку як раз і організовує та очолює Іван Федорів. Саме в Острозі, у 1581 р. ним була надрукована відома і славетна в Україні книга «Острозька Біблія» - перший твір надрукований слов'янською мовою [25, с. 140; 38, с. 92].

Однак фінансування і сприяння організації повноцінної друкарні було не єдиним соціальним кроком князя Костянтина Острозького. З 1580 р. ним в містах Острог, Володимир та Туров були засновані школи. Причому перша відразу ж зорганізована була як вищий навчальний заклад – відома в подальшому Острозька Академія. В умовах ідеологічного і культурного, а насамперед просвітницького наступу єзуїтів в українських землях, Острозька академія з самого початку мислилася як їх прямиа, але православна і українська альтернатива. Саме тому викладачами до неї були відразу ж запрошені освічені греки, а згодом викладачами в ній стали і найобдарованіші українські учні. Причому, що характерно для цього навчального закладу і в принципі було не звично для своєрідних ВНЗ тієї доби – Острозька академія мала здебільшого гуманітарний напрям [30, с. 461-462].

Одною з характерних для тієї доби формою діяльності української шляхти і саме в межах Острозької академії стало створення особливого літературно-релігійного гуртка, який відверто і активно критикував зрадників православної віри й особливо греко-католицький клір. Причому критика була оформлена і у вигляді дошуковальної сатири, через яку особливо відомим був Клірик Острозький. Однак найяскравішим представником цього гуртка був острозький шляхтич Марцін Броневський, який писав під псевдонімом Христофор Філарет. Що характерно, з 1598 р., тобто як прямиа реакція на Берестейську церковну унію, він почав писати свої полемічні з єзуїтами та греко-католиками твори виключно українською мовою (найбільш відомий - «Апокрісис») [38, с. 95].

Острозька академія вкрай швидко стала не тільки центром вищої освіти тих часів в Україні в цілому і на Волині конкретно, а й провідним науковим центром. Однак, як слушно відмічає О. Субтельний база академії була слабкою, оскільки все залежало від фінансування і різноманітної підтримки з боку князя К.К. Острозького. І коли в 1608 р. його не стало, то відразу ж його онука Анна – фанатична католичка передала академію єзуїтам [38, с. 92].

Маловідомою в сучасній історіографії виявилась і інша сторона соціальної діяльності князя К. Острозького, яка активно відмічалася як раз у дореволюційній літературі. Це організація ним при відомих на Волині монастирів гуртожитків. І хоча вони офіційно створювалися з метою поповнення чисельності православних монахів у конкретних монастирях, по факту, ці гуртожитки виявились знаковим елементом інфраструктури, які сприяли активному зростанню містобудівництва на Волині, шляхом створення його потенційним мешканцям належних (звісно з точки зору того часу) соціально-побутових умов, чого в принципі не було в інших регіонах не тільки України, а й взагалі Річі посполитої [25, с. 142-143].

Однак діяльність К. Острозького хоча і була масштабною і надзвичайно важливою, втім його соціальна активність все ж таки була активністю одинока. Да і могутність волинської шляхти в другій половині XVI століття одним князем Острозьким не обмежувалася. Яскравим, своєчасним і з огляду на історичний результат вкрай необхідним кроком з боку волинської української шляхти стала організація братств. Причому саме на Волині ці структури національно-культурного розвитку і антикатолицької спрямованості як раз були ініціативою та прямим результатом дій саме шляхетського стану. Наприклад, у створене у 1586 р. в Луцьку Крестовоздвіженське братство, не дивлячись на його скромну чисельність – лише 15 осіб, входили виключно представники шляхти [38, с. 93].

Втім, не дивлячись на таку невелику чисельність, Луцьке братство змогло за короткий термін зорганізувати братську школу як альтернативу вже існуючій єзуїтській (устав для неї був написаний і схвалений Константинопольським патріархом Кирилом Лукарісом у 1623 р. [25, с. 156].), зібрати вкрай представницьку бібліотеку (як і книгосховище так і відповідну інфраструктурну одиницю для користування книгами), а також концентрувати відповідні кошти та зусилля для розвитку, наприклад церковного хору. Причому таке положення існувало і примножувалося доволі довгий час, завдяки чому, такі «багатства» Луцького братства стали привабливою цінністю для прямих конкурентів братств – єзуїтів. Так, у 1627 р., студенти єзуїтської колегії напали на луцьку братську школу, побили її учнів, знищили частину книг та спробували увести силою півчих братського хору [30, с.469]. У 1634 та 1635 рр. аналогічні напади повторилися, причому тоді єзуїти нападали і на нову, засновану як раз у 1627 р. структуру Крестовоздвиженського монастиря і братську школу при ньому - госпіталь [25, с.163].

Можливо не чисельне представництво членів братства виявилось причиною того, що у створене у 1617 р. знов таки в Луцьку Чеснокресне (Воздвиженське) братство були допущені представники духовенства, що загалом характерним для братств не було в принципі [30, с. 447].

Окрім двох Луцьких братств, на Волині на в першій половині XVII століття братства виникають в головних (повітових) містах краю – Кременецьке Богоявленське (1633 р.) та Володимирське [25, с.146]. Втім, функції братств у вказаний час по-суті виконують і усі створені волинською шляхтою монастирі, про що йшлося у попередньому розділі.

Однак, не дивлячись на своє ретельне ставлення до православної церкви і захисту її від наступу церкви католицької та єзуїтів, українська волинська шляхта нажаль не змогла завадити цьому процесу. На першому етапі, як відмічає слушно український історик М.В. Довбищенко, через всеохоплюючий

вплив князя Костянтина Острозького, який не тільки був активним захисником і поборником православної віри, що добре відомо, скільки був надзвичайно освіченою людиною, яка цікавилася перепетіями релігійних процесів в Європі і по-суті, симпатизував Реформації. А тому в створених ним просвітницьких структурах він бачив свого роду реалізацію на рівні православної церкви хоча б деяких ідей Реформації в Україні [28, с.128-130].

Але в той же час, інші представники шляхти так активно, виходячи зі власних економічних інтересів, діяти не хотіли. Як наслідок, на першому етапі соціальної діяльності української шляхти на Волині в добу, що ми аналізуємо, особливо в 166-1608 рр., усі ініціативи провідних і не байдужих до захисту православної церкви волинських шляхтичів не реалізовувались, в тому числі і тому, що вони, в умовах шляхетської демократії Річі Посполитої не могли чітко і переконливо довести свою позицію до королівського уряду. Особливо яскраво це проявилось в ідеї створення православної семінарії, коли шляхта звернулася до короля з проханням видати розпорядження про фінансування цього закладу з рахунків маєтків православних установ (як це робили єзуїти і католики), в момент, коли офіційно православна ієрархія ще не була відновлена і тому юридично цей план здійснитися ні як не міг [28, с.131].

А от на другому етапі (1609-1648 рр.), волинська шляхта з одного боку змушена була за захист православної віри конкурувати зі вже набравшим силу Запорізьким козацтвом, особливо проводарями його реєстрової частини, а з іншого, намагаючись зберегти своє положення та майнові інтереси, йти на розкол під час участі в сеймових нарадах. Тут слід погодитися з радянськими авторами, які стверджували тяжіння шляхти до розкоші, що як раз активно почала проявлятися як раз на початку XVII століття [30, с.275]. Завдяки цьому, заможні шляхтичі почали сприймати в якості своїх «політичних» конкурентів представників козацтва, які як раз ретельно і наполегливо виступали як захисники православної віри. Саме тому, представники опозиційно

налаштованої шляхти на сеймах 1613-1618 рр. почали йти на співробітництво і компроміс по низці питань з представниками римо-католицької церкви [28, с.134]. Особливо відчутна з боку волинської шляхти зміна позиції щодо захисту православ'я стала відчутною з другої половини 1620-х рр. І приблизно до 1639 р. на Волині йде активний наступ уніатів, які абсолютно без боротьби встановлюють свій контроль над значною кількістю парафій в районі Дубно і Острога, а також розташованих на значних просторах Волині маєтків князів Сангушків та Замойських. Загалом на цих теренах проживало близько 30% населення Волинського воєводства [28, с.183].

Все це в сукупності, поступово, на місцевому та державному рівні призводило до того, що позиції української православної волинської шляхти активно зменшувалися. За своєю релігійною, а для тих часів по суті соціальною спрямованістю, українська шляхта Волині перестала бути авторитетною суспільною групою для переважної більшості населення краю, яке по факту було православним.

Як наслідок, на сеймі 1645 р. представники української волинської шляхти вже не могли (а здебільшого і не бажали) добиватися конкретних заходів по захисту православної церкви і віри, а змушені були лише просити про це. Саме тоді, шляхта Волинського воєводства відправляючи своїх послів на сейм писала їм у наказі: «Віра грецька, що забезпечена правами та привілеями, потерпає від такого насильства в католицькій християнській державі, у вільній Річі Посполитій, якого не відчувають греки християни в неволі поганській; церкви, монастирі і кафедри відняті у православних, вільне богослужіння заборонено їм і бідні християни помирають без таїнства; православних заборонено ховати публічно» [25, с.170-171]. Втім, відстояти тоді хоча б якісь поступки у бік православних, волинська шляхта або не змогла, або просто не захотіла.

І якщо б мова йшла б тільки про релігійні питання. Період 1620-1640-х рр. вкрай показовий як раз в плані втрати українською шляхтою на Волині не

тільки свого авторитету, а й можливостей. М.С. Грушевський в подробицях описує участь представників шляхти в адміністративному управлінні та у судочинстві, як в головних стосовно цієї верстви населення формах соціальної діяльності. І доходить конкретного висновку про те, що навіть через сприяння королівськими указами, на 1641 р. міська самоуправа і авторитет судді-шляхтича на той момент вже був пустим звуком [27, с.339-347].

Все це в сукупності під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького призведе до того, що українська волинська шляхта виступить елементом, який повсталі будуть ставити на одну площину з поляками та євреями [25, с.170].

Таким чином, головна і по суті провідна роль української шляхти на Волині в соціальному аспекті у другій половині XVI – в першій половині XVII століть зводилась насамперед до релігійного аспекту. До смерті князя Костянтина Острозького волинська українська шляхта доволі активно боролася за відстоювання інтересів православної церкви і полемізувала та конкретними діями боролася з експансією єзуїтів. Втім, роль особистого фактору тут була завелика настільки, що як раз смерть К. Острозького призвела до суттєвого гальмування такої діяльності, причому з боку самої волинської шляхти.

В подальшому такого сильного і авторитетного лідера і проводаря православних інтересів на Волині не знайшлося. Як наслідок, представники місцевої шляхти почали йти на компроміс з уніатами та римо-католиками, особливо з середини другого десятиріччя XVII століття, коли на місцеву авансцену почало виходити козацтво. Причому виключно як сила, що як раз і захищає та відстоює інтереси православних. Однак на той момент, в значній ступені волинська шляхта підпала під вплив єзуїтів, активно переходила в католицизм та унію, а якщо і залишалася на позиціях православного віросповідання, то йшла на домовленості зі своїми релігійними конкурентами.

ВИСНОВКИ

Українська шляхта на Волині являє собою доволі оригінальний конгломерат, який на сьогодні, в сучасній історіографії класифікується по різному. Існує певна плутанина з категоріями української шляхти в цьому історичному регіоні, а також не до кінця визначені процеси її походження. Не дивлячись на чудовий аналіз, що впродела в своїй монографії Наталія Яковенко, через що вдалося відновити історію майже всіх шляхетських українських родів на Волині й показати здебільшого її роль, багато аспектів, пов'язаних саме з формуванням українського шляхетства в цьому регіоні і досі потребує додаткового аналізу.

Безумовно, українська шляхта на Волині походить з Русі-України від місцевої адміністрації до удільної князівської верстви населення. Деструктивні процеси розпаду Русі-України призвели до зміцнення влади та впливу князівських родів і суттєвому укріпленню положення й місцевого боярства. В умовах Великого Князівства Литовського, обидві категорії населення Волині ще більше укріпили свої позиції, перетворившись на міцний феодальний стан краю. Втім він був надзвичайно динамічним і ні в якому разі не замкнутим, що призвело до того, що в нових політичних умовах, стан можновладців на Волині почав поповнюватися і тими категоріями людей, з яких в інших країнах Європи, в тому числі в Литві та у Польщі формувався стан шляхетства та іншого служництва.

Однак, навіть в умовах польського просування, а в подальшому і інтеграції Волинської землі в межах Річі Посполитої, місцева українська шляхта зберегає свій особливий, автономний статус, що робить її в принципі унікальним явищем в історії України. Проте, вже в другій половині XVII століття вона активно

полонізується і окатоличується, чим втрачає не тільки свій соціальний статус, а й історичну й політичну унікальність.

В економічному ж розвитку українська шляхта Волині пройшла умовно два етапи. На першому етапі, який умовно припадає на період від початку польської експансії на волинські землі і приблизно до кінця XVI століття, волинська українська шляхта займала провідні позиції в своєму регіоні. В політико-адміністративному плані місцеві князі та бояри були не тільки господарями значних по площі та економічній потужності маєтків, ай адміністративними і військовими керівниками. Вони мали суттєвий адміністративний та економічний вплив на усі землі Волині і відповідали за них не стільки перед державою – Великим князівством Литовським, скільки перед власною землею і власними її мешканцями. Саме тому, волинські шляхтичі активно розвивали не тільки господарство, а й військове та культове будівництво.

Останнє призвело і до того, що саме волинська шляхта насамперед відповідала за оборону Волині, переважно від вторгнень кримських татар. А тому, князі та бояри були авторитетними, впливовими та сильними політичними й економічними гравцями.

Таке положення не мало змінилося після Люблинською унії, за виключенням лише двох аспектів. По-перше, враховуючи власну економічну і політичну силу, волинські князі та бояри почали економічну експансію на Київщину та прилежні землі. Втім діяли там вони не адекватними історичному моменту методами, а тими, що ними були традиційно застосовані на Волині. На перших порах це приносило певні позитивні результати. Втім, польські магнати та заможні шляхтичі, які теж вели економічну експансію саме в ці землі, з самого початку ставку робили на економічне використання нових земель Центральної України. Через це, в першій половині XVII століття, саме там польські магнати і шляхтичі виявляться більш економічно сильнішими ніж волиняні.

По-друге, на теренах самій Волині, місцевій українській шляхті прийшлося витримати конкуренцію з величезним потоком дрібних польських шляхтичів, які саме на Волині намагалися отримати маєтки і неочікувано сильним потоком єврейської міграції з Польщі. Обидві ці міграційні потоки теоретично не являли економічної загрози волинській шляхті. Перші по всім параметрам конкуренції не витримували, а другі, і не намагалися в галузі сільського господарства конкурувати. Втім згуртовані єврейські громади виявилися доволі сильним конкурентом в містах, поступово перейнявши на себе уся торгівлю та почав контролювати місцеві промисли. Знов таки, з чисто економічної точки зору, волинська українська шляхта могла легко побороти і цю конкуренцію. Втім, зосередившись саме на аграрному секторі, вони «втратили місто».

В будь якій іншій ситуації це не мало б суттєвих негативних наслідків, однак експансія єзуїтів на Волинські землі, змусила місцеву українську шляхту вдатися до звичних їм методам протидії цьому релігійному наступу. Ними стало активне вкладання коштів в будівництво різноманітних церков та монастирів в умовах, коли з боку єзуїтської і католицької спільноти, яку до того ж на офіційному рівні підтримував польський уряд, йшло теж саме. І в цих умовах, з'ясувалося, що релігійна боротьба, яка напряду супроводжувалася створенням відповідної культової та освітянської інфраструктури, є економічно доволі виснажливою справою для української шляхти на Волині. Як наслідок напередодні Національно-визвольної війни українського народу, місцева українська шляхта поступово стала програвати єзуїтському наступу, що вкрай яскраво втілювалося, в тому числі і в ланцюг релігійної трансформації української шляхти на Волині.

Що ж до соціальної ролі української шляхти на Волині, то її головною задачею було активне протистояння саме католицько-єзуїтському наступу. Приблизно до 1610-х рр. ця соціальна категорія населення Волині в цілому виконувала цю задачу відносно успішно. Більше того, виконуючи це, волинська

шляхта активно займалася просвітницькою діяльністю і виступила потужним конкурентом єзуїтам. Настільки, що в деяких випадках єзуїти та студенти їх навчальних закладів намагалися фізично діяти проти створених волинськими шляхтичами братських установ.

Однак з другого десятиріччя XVII століття волинська українська шляхта, переважно через економічні та соціально-політичні мотиви зазнала суттєвого розколу і фактично перестала активно боротися за збереження православної віри і унікальності та автономії православної церкви. Як наслідок, вона в значній ступені полонізувалася, окатоличилася і в очах значної частки населення тогочасної України стала зрадницьким і деструктивним елементом. В результаті, в Національно-визвольній війні українського народу, що розпочалася у 1648 р. її здебільшого так і сприймали повсталі і намагалися знищувати її на рівні зі шляхтою польською та значною кількістю єврейського населення, яке на той момент стало вельме представницьким в регіоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Витяги з ревізій державних замків Великого князівства Литовського, розташованих на Україні, з вказанням розміру обвісток і митних зборів з купців і купецьких валок. 1552 р. // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. С. 78-83.
2. Таблиця вивозу збіжжя, попелу і дерев'яних товарів з Волині і Наддніпрянщини до Гданська, складена на основі реєстрів збору водяного мита Влоцлавської митниці. 1544—1576 рр. Влоцлавек // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. С. 161-164.
3. Контракт Станіслава Залеського і берестейського купця Тобіяша Богдановича зі Станіславом Граєвським на поставку останньому до Гданська 300 лаштів попелу, клепок і ванчосу. 1569 р., січня 19. Торунь. // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. С. 128-130.
4. Скарга щєбжешинського ремісника Яна Столяра на володимирських митників про стягнення з нього «дерев'яного» мита від привезених на Володимирський ярмарок товарів, незважаючи на попередню сплату такого ж мита на користь замку. 1569 р., березня 2. Володимир // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. С. 134.
5. Скарга острожецького купця Тимоша Шимковича на луцького митника Маєра Турчина про вимагання з нього хабара за товари, везені з Любліна, незважаючи на сплачене мито, і про збитки, заподіяні під час митного

огляду. 1569 р., червня 16. Луцьк. // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. К.: Наукова думка, 1990. С. 135.

6. Скарга кременецьких євреїв-орендарів Єнаса Аврамовича, Ізраїла Рубиновича та Шмола Якововича перед кременецьким старостою князем Миколаєм Андрійовичем Збаразьким про збитки в оренді мита і млинів, оскільки внаслідок пошесті, яка панувала в Кременці та навколишніх поселеннях, люди боялися приїжджати на торги і користуватися млинами, та визнання возного Василя Михайловича Риля про огляд могил міщан, похованих на церковних цвинтарях. 1571 р., 20 лютого. Кременець // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. К.: Наукова думка, 1990. С.160—161.

7. Зізнання возного Дем'яна Мокренського про скаргу Станіслава Маковецького на Богдана Костюшковича Хоболтовського, який під час полювання відняв сокола у його служебника Бартоломея Мисевського. 1573 р., жовтня 24. Володимир // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. / Упорядники Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І. К.: Фенікс, 2014. С. 185—186.

8. Привілей Зигмунда II Августа на судочинство, права і вольності, надані володимирським євреям королями Речі Посполитої. 1570 р., липня 7. Варшава // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. / Упорядники Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І. К.: Фенікс, 2014. С. 193—195.

9. Декрет володимирського гродського суду про повернення єврею Айзаку Давидовичу подружжям холмського підстарости Єроніма Крупського та Галени Котівни з Лудина передчасно відібраних у нього з оренди млина і ставу та відшкодування за пограбоване збіжжя збитків у сумі 52 копи і 24 гроша. 1578

р., травня 31. Володимир // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. С. 269—272

10. Декрет кременецького земського суду у справі подружжя Маруші Федорівни Білокриницької і Федора Жашковського з кременецьким старостою, брацлавським воєводою князем Янушом Збараським, який, піддавши сумніву шляхетське походження подружньої пари, захопив спадкову частину. 1592 р., листопада 18. Кременець // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. / Упорядники Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І. К.: Фенікс, 2014. С. 484-489.

11. Визнання кременецького єврея Маїра Зинделевича перед кременецьким гродським урядом про продаж ним «пашное» волоки землі кременецьким міщанам з передмістя Запоточчя Миколаю і Марку Карповичу за вісім кіп литовських грошів. 1597 р., травня 20. Кременець // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. С. 584.

12. Скарга прасола Михайла Педеньковича з-під міста Долина до луцького гродського уряду на київського воєводу, маршалка Волинської землі та володимирського старосту князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького, оскільки через обвалення мосту в його місті Дубно втратив віз солі, вартість якого обрахував на 30 кіп литовських грошів. 1599 р., липня 20. Луцьк. // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. / Упорядники Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І. К.: Фенікс, 2014. С.633.

13. Скарга від імені кн. Адама Сангушка на гданських купців Фолтина Преца, Христофора Румлера та інших про порушення контракту і неявку відповідачів до с. Бережець за смальцюгою, поставленою з маєтків Сангушка.

1629 р., листопада 6. Володимир // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. С. 289-290.

14. Скарга львівського книготорговця Михайла Сльозки, підтверджена свідченням возного, на володимирського протопopa Григорія Лозовицького про неслухне звинувачення у продажу на Володимирському ярмарку Тріоді Цвітної, ніби-то викраденої із церкви м. Замостя, публічне безчестя і матеріальні збитки, викликані спізненням Сльозки на Барський ярмарок. 1638 р., березня 2. Володимир // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. С. 306.

15. Скарга Філона Єловицького на кн. Адама-Олександра Сангушка про захоплення і привласнення дерев'яних «німецьких» клепок, виготовлених і складених у с. Олблі Руському на замовлення Єловицьких. 1638 р., квітня 22. Володимир // Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. С. 310.

16. Розгляд володимирським гродським урядом конфлікту між князями Радзивіллами та Богданом і Петром Костюшковичами Хоболтовськими, який виник внаслідок знищення значного врожаю гречки на полі Радзивіллів кіньми братів Костюшковичів Хоболтовських // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. / Упорядники Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І. К.: Фенікс, 2014. С. 183—188.

17. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів). — К.: Наукова думка, 1981. — 318 с.

18. Люблінська унія 1569 року. Правові акти. Збірник. / Упорядник Генрик Літвін. — К.: Польський Інститут у Києві, 2019. 178 с. «Про Волинську землю». Привілей повернення Волинської землі Польському королівству [26 травня 1569 р.]».

19. Статути Великого князівства Литовського / (т.1-3) / За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. Одеса: «Юридична література», 2002-2004. 469+341+21+572 с.
20. Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. – 411 с.
21. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. / Упорядники Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І. К.: Фенікс, 2014.

Література

22. Аркас М. Історія України – Русі. К.: Вища школа, 1991. – 456 с.
23. Байцар А. Назва «Волинь» та «Полісся» на європейських картах http://baitsar.blogspot.com/2017/04/blog-post_8.html
24. Байцар А. Українські землі на картах Себастьяна Мюнстера (XVI ст.) <http://baitsar.blogspot.com/2017/03/xvi.html>
25. Батюшков П.Н. Волинь. Историческія судьбы Юго-Западнаго Края. К. типографія Товарищества "Общественная польза", 1888. – 431 с.
26. Голобуцький В.О. Шляхта // Українська радянська енциклопедія. Т. 12 / під ред. М. П. Бажана. К.: УРЕ, 1985. С. 423.
27. Грушевський М.С. Історія України-Русі. Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в Україно-руських землях XIV-XVII ст., Львів, 1905.
28. Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI — перша половина XVII ст.) ПП Сергійчук М.І., 2008. – 886 с.
29. Енциклопедія українознавства. / Під редакцією проф. В. Кубійовича. Т.1. Словникова частина. Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Париж-Нью-Йорк: «Молоде життя», 1984.

30. История Украинской ССР. В 10 томах. / под ред. Ю.Ю. Кондуфора. Том второй. Развитие феодализма. Наростание антифеодальной и освободительной борьбы (вторая половина XIII – первая половина XVII) / под ред. И.С. Слабеева. – К.: Наукова думка, 1982 – 591 с.
31. Колошнюк О. Про маєтки української шляхти Волині XVI-XVII ст. (на прикладі родин князів Острозьких і Сангушків) (рукопис)
32. Кульчицький В. С. Шляхта // Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю.С. Шиншученко (відп. ред.) [та ін.]. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. — Т. 6: Т — Я. — 768 с.
33. Левкович Іван. Нарис історії Волинської Землі (до 1914 р.). Вінніпег, Канада: Новий Шлях. Накладом Волинського Видавничого Фонду, 1953. — 159 с.
34. Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648). – К.: Дух і літера, 2016.
35. Мельничук, Я. С. Пьотркувський статут. Українська радянська енциклопедія. Т.9 / під ред. М. П. Бажана. К.: УРЕ, 1985. С. 215-216
36. Пенский В.В. Великая огнестрельная революция. М.: Яуза, 2010 § 2. Завершение первого этапа военной революции в Речи Посполитой. Реформы Стефана Батория и Владислава IV. М. АСТ, 2009. С. 79-86.
37. Ситий І. Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772-1781 рр. «Описаніє» ніжинської шляхти 1784 р./– Львів: Темпора, 2008. – 234 с.
38. Субтельний О. Україна. Історія. К. Основи, 1993.
39. Троневи́ч П.О. Волинь в сутінках української історії XIV-XVI століть Луцьк: Місійна книжкова фабрика "Християнське життя", 2003. — 112 с.

40. Цинкаловський О./Цинкаловский О./ Стара Волинь і Волинське Полісся / Старая Волинь и Волинское Полесье. – Луцьк: "Волинь", 1984. – 600 с.
41. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV - до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008. – 476 с.
42. Яневський П. Шляхта. Шляхетство. Малий словник історії України / під ред. В. Смолія. К.: Либідь, 1997. С. 452.